

ПРИЗВИСЬКА, УТВОРЕНІ МОРФОЛОГІЧНИМ СПОСОБОМ (НА МАТЕРІАЛІ АНТРОПОНІМІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Реферат. Спеціальні дослідження словотвірних особливостей сучасних прізвиськ загалом та окремих регіонів зокрема дають можливість репрезентувати цей клас антропонімів як системно організовану сукупність онімів, що виявляє власну специфіку як у способах, так і в засобах творення.

У статті проаналізовано основні погляди щодо способів творення прізвиськ. Зокрема визначено, що на сьогодні в українській ономанології склалася традиція розглядати прізвиська за двома основними способами словотворення (лексико-семантичним і морфологічним); досліджено індивідуальні прізвиська Донеччини, утворені морфологічним способом. Аналіз специфіки цих антропонімів здійснено з урахуванням різновидів морфологічного способу словотворення, а саме: усічення («чисте», з додаванням афікса *-а*, з додаванням інших суфіксів); редеривації (з відтворенням епоніма-імені чи епоніма-апелятива); абрєвіації (прізвиська-абрєвіатури ініціального типу, прізвиська-абрєвіатури із сполучень початкових частин слів, прізвиська-абрєвіатури змішаного типу, прізвиська-абрєвіатури із сполучень початкової частини слова (слів) з цілим словом); складання (з приєднуваним компонентом – самостійним словом та приєднуваним компонентом, який не функціонує в мові самостійно).

Ключові слова: антропонім, прізвисько, словотворення прізвиська, морфологічний спосіб словотворення.

Питання словотворення прізвиськ здавна привертало увагу дослідників, про що свідчать різнопланові праці, виконані на матеріалі історичної та сучасної антропонімії. В одних студіях зроблено спроби охопити всі аспекти словотворчої системи антропонімів української мови (П. Чучка), в інших – розглянуто словотворення прізвиськ окремих регіонів (О. Антонюк, Г. Аркушин, Д. Бучко, Г. Бучко, І. Козубенко, М. Наливайко та ін.), у третіх – осмислюються певні словотвірні процеси в системі прізвиськ і розв'язуються питання, пов'язані з походженням прізвиськових суфіксів (П. Чучка, М. Худаш, Л. Гумецька та ін.).

На сьогодні в українській ономанології склалася традиція розглядати прізвиська за двома способами словотворення: 1) лексико-семантичним і 2) морфологічним. Лексико-семантичним способом утворюються переважно індивідуальні прізвиська, а родичівські (зокрема й сімейно-родові) – морфологічним, тобто за допомогою спеціальних формантів, в основному суфіксів. П. Чучка зауважує, що серед індивідуальних прізвиськ також є суфіксальні утворення, однак «індивідуальні прізвиська прийняли ці суфікси не в момент утворення відповідних прізвиськ, а задовго до того, ще на етапі утворення відповідних апелятивів чи імен. Саме тому суфікси індивідуальних прізвиськ не становлять чогось оригінального в системі словотвору. Вони фактично повторюють структурні типи апелятивів та імен» [9, с. 213].

Більшість дослідників виділяють синтаксичний спосіб – творення прізвиськ на основі словосполучень (*Зірка Балету, Гірка Водичка*), але при цьому вказують на його непродуктивність (Г. Аркушин, І. Сухомлин, В. Чабаненко та ін.).

Г. Аркушин, дослідник прізвиськ Північно-Західної України, поряд із найхарактернішими способами творення українських прізвиськ – лексико-семантичним і морфологічним, – виділяє ще такі непродуктивні способи, як редеривація, зрощення, редуплікація, абрєвіація та ін. [1, с. 6-7].

Дослідник прізвищ Нижньої Наддніпряни В. Чабаненко також вважає лексико-семантичний і морфологічний основними способами творення прізвищ. Однак зібраний матеріал дає підстави стверджувати, що прізвища можуть утворюватися ще й такими способами: 1) шляхом зворотної (регресивної) номінації; 2) способом функціональної морфемно-семантичної транспозиції; 3) способом структурно-морфологічної транспозиції; 4) морфолого-синтаксичним способом; 5) лексико-синтаксичним шляхом; 6) способом структурного розщеплення оніма; 7) способом структурної компресії кількох онімів в одне ціле; 8) контамінаційним способом; 9) метатезним способом; 10) регресивно-фонетичним способом; 11) фонетико-асоціативним способом; 12) структурно-аналітичним способом [7, с. 8-9].

Отже, усе сказане дає підстави констатувати, що словотвірні особливості сучасних прізвищ ще не були предметом окремих наукових досліджень, а деякі питання теоретичного і практичного характеру потребують подальшої наукової розробки.

Метою нашої роботи є аналіз прізвищ Донеччини, утворених морфологічним способом. У роботі не розглядаємо родичівських (генесіонімічних) найменувань, оскільки вони виявляють специфіку як у способах, так і в засобах словотворення і можуть бути предметом дослідження окремих студій.

Морфологічний спосіб словотворення реалізований у творенні незначної кількості сучасних прізвищ Донеччини (усього 13%), однак репрезентований рядом різновидів, а саме: усічення, редеривація, аббревіація, складання. Такими способами утворюються загалом відпрізвищеві, рідше – відіменні прізвища.

Спосіб усічення. Цей спосіб є дуже давнім і продуктивним під час творення антропонімів. П. Чучка відзначає, що здебільшого усічення є реакцією на громіздкі й незручні запозичення та свої первинні утворення чи новіші деривати [8, с. 180]. Творення прізвищ способом усічення дослідники кваліфікують по-різному. Так, П. Поротников називає цей спосіб аббревіацією [6, с. 73]. В. Чабаненко кваліфікує його як спосіб функціональної морфемно-семантичної транспозиції, при якому прізвищем стає окрема морфема прізвища – корінь, суфікс, префікс [7, с. 8]. Мовознавці зауважують, що способом усічення утворюються прізвища лише від прізвищ носіїв: *Пел* (від Пелешко), *Шон* (від Шонін). При утворенні прізвищ таким способом може піддаватися усіченню епонім прізвища або все прізвище без урахування словотвірних зв'язків. Крім того, усічення може супроводжуватися ще й додатковими словотвірними актами. Зважаючи на це, О. Бороніна виділяє кілька різновидів усічення: а) «чисте» усічення без додавання будь-якого афікса; б) усічення з додаванням афікса **-а**; в) усічення з додаванням інших суфіксів [2, с. 113]. Результатом цього способу завжди є «кількісні зміни в морфемному складі слова й нові емоційні відтінки» [8, с. 180].

В антропоніміці Донеччини активніше утворюються індивідуальні прізвища за допомогою чистого усічення. При цьому переважно піддається усіченню фінальна частина твірного слова. Серед них виділяються дві групи: 1) прізвища на **-а (-я)**: *Дума* (від Думанський), *Кондра* (від Кондратович), *Мана* (від Манастирська), *Прися* (від Присяжна), *Хара* (від Хараман); 2) прізвища **на приголосний**: *Бес* (від Безкоровайний), *Брек* (від Бречко), *Бухан* (від Буханський), *Геть* (від Гетьманський), *Гор* (від Горбач), *Сам* (від Самченко), *Свин* (від Свиначенко), *Топ* (від Топалов). Рідко прізвища утворюються шляхом усічення ненаголошеної початкової частини твірного слова: *Стяк* (від Костяк).

Способом усічення з додаванням афікса **-а**, або усічено-флексивним способом, прізвища утворюються досить часто: *Буба* (від Бубенко), *Глуба* (від Глубокий), *Дюба* (від Дюбка), *Жуля* (від Жуліна), *Капа* (від Капсевич), *Коба* (від Кобець), *Коша* (від Кошовий), *Крава* (від Кравченко), *Кукса* (від Куксін), *Міня* (від Мінченко), *Пеля* (від Пилипенко), *Пеша* (від Пешков), *Сіля* (від Сільченко), *Скрипа* (від Скрипник), *Тюпа* (від Тюпченко), *Хаця* (від Хацько), *Чуча* (від Чучков), *Ципа* (від Циплакова), *Шипа* (від Шиповалов). Як бачимо з наведених прикладів, прізвища, що утворилися способом усічення, у своїй структурі мають один або два склади і часто зближуються з апелятивами чи особовими іменами.

Прізвиська можуть виникати шляхом усіченням прізвища носія з додаванням суфіксів, тобто усічено-суфіксальним способом. У наших матеріалах наявне одне найменування з суфіксом **-ан**: *Грищан* (від Гриценко), інші – з суфіксом **-ик / -ік**: *Грицик* (від Гриценяк), *Крупник* (від Крупський), *Сисойчик* (від Сисоєв), *Тарасик* (від Тарасенко), *Улік* (від Ульянов) та ін.

Зазвичай аналізовані прізвиська виникають і функціонують у дитячому і шкільному середовищі, і лише окремі з них можуть увійти до широкого вжитку.

Спосіб редеривації. Під редеривацією стосовно апелювальної лексики М. Шанський розуміє «такий словотвір, за допомогою якого слово утворюється від наявного не у вигляді похідного, а у вигляді твірного. Утворена завдяки редеривації лексична одиниця виступає вже щодо слова, на основі якого вона утворилася, як щось простіше за структурою і більш раннє хронологічно» [10, с. 291]. Стосовно прізвиськ, вважає П. Поротников, «редеривацію слід розуміти як процес утворення прізвиськового найменування від офіційного прізвища шляхом відновлення або епоніма прізвища, або кореня цього епоніма» [6, с. 72].

В українському мовознавстві цей спосіб творення прізвиськ називають по-різному: В. Чабаненко – способом зворотної (регресивної) номінації [7, с. 8], Г. Аркушин – зворотним словотворенням [1, с. 6].

Способом редеривації виникають прізвиська, у яких відтворюється епонім-ім'я: *Абрам* (від Абраменко), *Адам* (від Адаменко), *Афоня* (від Афоненко), *Богдан* (від Богданенко), *Борис* (від Борисенко, Борисов), *Дем'ян* (від Дем'яненко), *Єгор* (від Єгоров), *Кир'ян* (від Кир'янов), *Мартин* (від Мартиненко), *Назар* (від Назаренко), *Тарас* (від Тарасюк), *Хома* (від Хоменко), *Ян* (від Янюк); епонім-апелюватив: *Балабан* (від Балабанов), *Голуб* (від Голубєв), *Дрозд* (від Дроздов), *Змій* (від Змієнко), *Карась* (від Карасьов), *Циган* (від Циганенко), *Чуб* (від Чубенко), *Шия* (від Шияк), *Щур* (від Щуров).

Спосіб складання. Прізвиська, утворені способом складання, на Донеччині фіксуються рідко, наприклад: *Петро-Павло*, *Олька-Бараболька* та ін. У загальному мовознавстві під способом складання розуміють процес утворення слів шляхом об'єднання: а) кількох слів або кількох основ у єдину лексичну одиницю; б) кількох основ у цілісну лексичну одиницю [3, с. 128]. В ономастичній літературі поки не вироблено єдиної думки щодо цього способу словотвору прізвиськ. В. Чабаненко характеризує такі найменування як одиниці, утворені лексико-синтаксичним способом [7, с. 9]. З. Нікуліна взагалі не визначає спосіб творення подібних прізвиськ, а характеризує їх залежно від особливостей другого компонента і виділяє найменування, другий компонент яких є: а) самостійним словом; б) словом, що не функціонує в мові самостійно [5, с. 76].

Аналіз антропонімного матеріалу дає можливість нам зробити висновок, що способом складання утворюються тільки відонімні прізвиська. Виявлені на Донеччині найменування неоднорідні як за структурою, так і за характером складових компонентів, які можуть належати до апелювальної чи онімної лексики; вони можуть функціонувати в мові як самостійні слова або бути оказіональними утвореннями. Однак виявлено, що твірною базою для першого компонента найчастіше слугує побутовий варіант імені чи відіменний дериват, рідше – прізвисько, прізвище чи відпрізвищевий дериват. За характером другого компонента виділяються прізвиська, у яких приєднаний компонент є самостійним словом, що функціонує в мові: *Дениска-Редиска*, *Катюшка-Плюшка*, *Ленка-Коленка*, *Машка-Растєряшка*, *Мішка-Топтишка*, *Олька-Бараболька*, *Сашка-Букашка*, *Юрасик-Карасик*, *Юрець-Коропець* та ін.

Поодинокими є прізвиська, другий компонент яких не функціонує в мові самостійно: *Ашоткін-Ідіоткін* – перший компонент утворився від прізвища Ашотін шляхом ускладнення його суфіксом **-к-**, другий компонент (ідіот) оформлений суфіксом **-ін**, що виконує римоутворювальну функцію; *Луні-Друні* – оказіональне утворення. Можливо, перший компонент утворився усічено-суфіксальним способом від лупокий (у носія прізвиська великі випуклі очі), а другий – виконує римоутворювальну функцію; *Павлін-Мавлін* – перший компонент є відпрізвищевим дериватом (від Павленко), а другий приєднується для

рими; *Сало-Пацало* – перший компонент є прізвиськом за зовнішньою ознакою (повна людина), другий приєднується для рими; *Татаро-Монгола* – перший компонент є відпрізвисьцевим дериватом (від Татаринова), а другий виступає щодо нього асоціатом. Прізвиськами з другим римованим компонентом прозивають дітей, а побутують такі найменування деколи тільки в межах сім'ї або в дитячому середовищі.

Зрідка трапляються прізвиська, у яких обидва компоненти виражені іменами: *Петро-Павло*, *Євген-Іван*, *Коля-Коля*, *Юра-Юра*. Так само мало прізвиськ, утворених складанням (повторенням) першого складу власної назви: *Ду-Ду* (Дудкіна), *Зі-Зі* (Зінаїда), *Шить-Шить* (Шитов); або повторенням частини імені з цілим: *Ко-Коля*, *Са-Саня* (явище редуплікації).

Спосіб абрєвіації. Абрєвіація – це різновид морфологічного способу словотворення, при якому похідне слово утворюється шляхом поєднання усічених відрізків слів, що входять до певного словосполучення [4, с. 129]. Г. Аркушин зауважує, що абрєвіація не властива народному словотвору, але прізвиська таким способом утворюються регулярно [1, с. 7].

Сучасні прізвиська-абрєвіатури Донеччини виникають на основі усічених компонентів таких сполук: *особове ім'я + ім'я по батькові* і *особове ім'я + ім'я по батькові + прізвище*. Поділяємо їх на такі структурні типи: 1) прізвиська-абрєвіатури ініціального типу з двома підтипами: а) утворення із назв початкових букв слів: *БеТееР* (Борис Тихонович Розов), *ВеВе* (Вадим Васильович), *ВеЗе* (Володимир Зіновійович), *ВеДе* (Володимир Дмитрович); б) утворення із сполучень початкових звуків слів: *Зло* (Зінаїда Лаврентіївна Осадча), *Біс* (Борис Іванович Савчук); 2) прізвиська-абрєвіатури із сполучень початкових частин слів («складові», «уламкові»): *Вас-Вас* (Василь Васильович), *Фе-Фе* (Федір Федорович); 3) прізвиська-абрєвіатури змішаного типу, які поєднують елементи двох попередніх: *Сем* (Сергій Михайлович); 4) прізвиська-абрєвіатури із сполучень початкової частини слова (слів) з цілим словом: *МиІлліч* (Микола Ілліч).

Поодинокі прізвиська Донеччини утворилися й іншими непродуктивними в ономастиці способами, а саме: а) зрощенням, при якому прізвиськом стають об'єднання двох і більше слів (але без сполучного звука): *Яжтобїдам*, *Отшо*, *Простигосподи*; б) способом структурного розщеплення оніма з перенесенням його в іншу семантичну площину: *Рябе Ушко* (від прізвища Рябоушко); в) метатезним способом, що полягає в перестановці звуків чи складів у межах одного слова: *Сокаба* (від *собака*); г) регресивно-фонетичним способом, що базується на зворотній вимові лексеми: *Лавонаш* (Шаповал); ґ) контамінаційним способом, що ґрунтується на поєднанні частин слів в одне з перенесенням його в іншу семантичну площину: *Гана* (Галина Павлівна), *Васа* (Василь Савович); д) способом акцентуації, що полягає у зміні місця наголошування: *Кбжух* (від *кожух*), *Лїпка* (від прикметника *липкá*), *Кўтя* (від *кутя*); е) структурно-аналітичним способом, що полягає у творенні нових слів за аналогією до вже наявних у мові: *Мореман* (за аналогією до *меломан*).

Таким чином, морфологічним способом словотворення утворюються тільки відпрізвисьцеві та відіменні прізвиська. Серед найменувань, які утворилися способом усічення, найбільше тих, що являють собою усічено-флексивні утворення. Вони мають у своїй структурі один або два склади і часто зближуються з апелятивами або особовими іменами. Способом редеривації виникають прізвиська, у яких відтворюється епонім-ім'я чи епонім-апелятив. Спосіб складання та спосіб абрєвіації належать до непродуктивних у творенні прізвиськ.

Вивчення словотвірних особливостей прізвиськ є перспективним і цікавим, бо кожний тип цих найменувань виявляє певну специфіку. Наприклад, предмет окремого вивчення можуть бути родичівські прізвиська, оскільки, по-перше, у їх творенні зреалізований суфіксальний різновид морфологічного способу; по-друге, під час утворення родичівських найменувань задіяні іменникові й прикметникові суфікси, що виявляють різну продуктивність тощо.

Список використаної літератури

1. Аркушин Г. Л. Словник прізвиськ Північно-Західної України : у 3 т. / [упорядкув. вступ. ст. і ред. Г. Л. Аркушина]. – Луцьк : Вежа : ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 1. – 2009. – 412 с.
2. Боронина О. В. К вопросу об отфамильных прозвищах / О. В. Боронина // Вопросы ономастики : [сб. ст. / редкол. : А. К. Матвеев (отв. ред.) и др.]. – Свердловск, 1979. – № 13. – С. 111-115.
3. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. – К. : Рад. шк., 1997. – 118 с.
4. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 208 с.
5. Никулина З. П. О прозвищах со вторым рифмующимся компонентом / З. П. Никулина // Вопросы ономастики : [сб. ст. / редкол. : А. К. Матвеев (отв. ред.) и др.]. – Свердловск, 1976. – С. 75-77.
6. Поротников П. Т. О способах образования отфамильных прозвищных именованний / П. Т. Поротников // Вопросы ономастики : [сб. ст. / Урал. гос. ун-т. ; редкол. : А. К. Матвеев (отв. ред.) и др.]. – Свердловск, 1976. – № 11. – С. 70-74.
7. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини : в 2 кн. / [уклад. В. А. Чабаненко]. – Запоріжжя : [Б. в.], 2005. – Кн. 1. – 260 с.
8. Чучка П. П. Особові імена в усному мовленні / П. П. Чучка // Українське усне літературне мовлення / [ред. І. К. Білодід]. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 175-186.
9. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття : [монографія] / П. П. Чучка. – К. : ТОВ «Папірус», 2008. – 671 с.
10. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : Изд-во Мос. ун-та, 1968. – 310 с.

Аннотация

Антонюк Е. В. Прозвища, образованные морфологическим способом (на материале антропонимии Донецкой области).

Статья посвящена исследованию индивидуальных прозвищ Донетчины, образованных морфологическим способом. Анализ специфики этих антропонимов осуществлен с учётом разновидностей морфологического способа словообразования, а именно: усечения, редеривации, аббревиации, сложения.

Ключевые слова: антропоним, прозвище, словообразование прозвища, морфологический способ словообразования.

Summary

Antonyuk O. V. Nicknames formed morphological method (based on anthroponimical materials of Donetsk region).

The article is devoted to the study of individual nicknames of the Donetsk region formed by the morphological method. Analysis of the specificity of these anthroponyms carried out with the varieties of morphological way of word formation, namely truncation, rederivation, the abbreviations, addition.

Keywords: anthroponym, nickname, nickname wordformation, morphological way of wordformation.